दधदपि ४तदोषं जातु वैदूर्यरत्नं
प्रतिशतपलरूपः पातमेध्यत्वमग्नम् ।"
इति युक्तिकल्पतरौ वैदूर्यपरीक्षा ।
अन्यत् गरुड़पुराणवत् ।

वैदेहः, पुं, वणिक् । इत्यमरटीकायां भरतः । (विदेहस्यापत्यमिति । विदेह + अण् ।) निमिराजपुत्रः । अस्योत्पत्तिर्यथा । अपुत्रस्य तस्य भूभुजः शरीरमरणकभीरवस्ते मुनयः अरण्यां ममन्थुः । तत्र च कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चासावदाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः । मथनाभिधिरभूत्तस्योदावसुः पुत्रोऽभवत् । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे निमिवंशकथनं नाम ५ अध्यायः । तस्य विदेहनामकारणं निमिशब्दे द्रष्टव्यम् । (वर्णसङ्करजातिविशेषः । स तु वैश्यात् ब्राह्मण्यां जातः । यथा, मनुः । १० । ११ ।
वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ।")

वैदेहकः, पुं, (वैदेह एव । स्वार्थे कन् ।) वणिक् । इत्यमरः । शूद्रात् वैश्यासुतः । इति मेदिनी । (वैश्याद्ब्राह्मण्यां जातो वर्णसङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । १६ ।
"वैदेहकेन चण्डालासुतपन्नो वेण उच्यते ।"
अस्यान्तःपुररक्षणं कार्यम् । यथा, तत्रैव । १० । ४० ।
"वैदेहाकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ।")

वैदेहिकः, पुं, वणिक् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी । (वर्णसङ्करविशेषः । यथा, मनुः । १० । ३६ ।
"वैदेहिकादन्ध्रमेदौ बहिर्यामप्रतिश्रयौ ।")

वैदेही, स्त्री, (विदेहेषु भवा विदेहस्यापत्यं स्त्री वा । विदेह + अण् । ङीप् ।) रोचना । सीता । (यथा, रघुः । १२ । २० ।
"रामोऽपि सह वैदेह्या वने वन्येन वर्तयन् ।
चचार सानुजः शान्तो दण्डकाकुलितं युवा ।"
यथा च ।
"वैदेहि ! याहि कलसोद्भवधर्मपत्नी
तस्याः पुरः कथय पूर्वकथाः समस्ताः ।
दृष्टापि मा वद पयोनिधिवत्मनि मे
सेयं पुनर्मुकुलितामुनिधेः कलत्रम् ।"
रघुकृतः ।)
वणिक्स्त्री । पिप्पली । इति मेदिनी । (वैदेहपत्नी । यथा, मनुः । १० । ३७ ।
"आहिण्डिको निषादेन वैदेह्यामेव जायते ।"
विदेहदेशोत्पन्नमात्रे च । यथा, महाभारते । १ । ६५ । २३ । "देवातिथिः खलु वैदेहीसुतवेणे मर्यादां नाम तस्यामस्य जज्ञे अरिष्टो नाम ।")

वैद्यः, पुं, (विद्यां वेदेति । विद्या + "तदधीते तद्वेद ।" ४ । २ । ५६ । इति अण् ।) पण्डितः । यथा । कात्यायनः ।
"नाविद्यानान्तु वैद्येन देयं विद्याधनं क्वचित् ।
समविद्याधिकानान्तु देयं वैद्येन तद्धनम् ।"
वैद्येन विदुषा । इति दायतत्त्वम् ॥ वासकदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका । आयुर्वेदवेत्ता । स चाष्टजातिचिकित्साकृत्तिश्च । तत्पर्यायः । रोगहारी २ अगदङ्कारः ३ भिषक् ४ चिकित्सकः ५ । इत्यमरभरतौ । सद्दा ६ विधिः ७ विद्वान् ८ आयुर्वेदी ९ । इति राजनिर्घण्टः । स चतुर्विधः । रोगहरः १ विषहरः २ शस्त्रहरः ३ क्षत्राहरः ४ । इति महाभारते राजधर्मः । अस्योत्पत्तिर्यथा,—
"वैद्योऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति ।
वैद्यवीर्येण शूद्रायां बभूवुर्मेहवो जनाः ।
ते च ग्रामगुणज्ञाश्च मन्त्रौषधिपरायणाः ।
तेभ्यश्च जाताः शूद्रायां ते बालग्राहिणो भुवि ।
शौनक उवाच ।
कथं ब्राह्मणपत्न्यान्तु सूर्यपुत्रोऽश्विनीसुतः ।
अहो केन विपाकेन वीर्याधानं चकार सः ।
सौतिरुवाच ।
गच्छन्तीं तीर्थयात्रायां ब्राह्मणीं कुरुनन्दन ।
ददर्श कामुकीं कान्तः पुष्पोद्याने मनोहरे ।
तया निवारितो यत्नात् बलेन बलवान् सुरः ।
अतीव सुन्दरीं दृष्ट्वा वीर्याधानं चकार सः ।
हुतं तत्याज गर्भं सा पुष्पोद्याने मनोरमे ।
सद्यो बभूव पुत्रश्च तप्तकाञ्चनसन्निभः ।
सपुत्रा स्वामिनो गेहं जगाम व्रीडिता तदा ।
स्वामिनं कथयामास यस्माद्दैवादिसङ्कटम् ।
विप्रो रोषेण तत्याज तं पुत्रं स्वकामिनीम् ।
सरिद्बभूव योगेन सा च गोदावरी स्मृता ।
पुत्रं चिकित्साशास्त्रञ्च पाठयामास यत्नतः ।
नाडाग्निश्च शस्त्रञ्च स्वयं स रविनन्दनः ।
विप्रश्च ज्योतिर्गणनात् वेदनाश्च निरन्तरम् ।
वेदधर्मपरित्यक्तो बभूव गणको भुवि ।"
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ।*।
नरकभोगान्ते वैद्यजन्म यथा,—
"यः करोत्यपहारञ्च देवब्राह्मणयोर्धनम् ।
पातयित्वा स्वपुरुषान् दग्ध पूर्वान् दशापरान् ।
स्वयं याति च धूमान्धं धूमध्वान्तसमन्वितम् ।
धूमस्थितो धूमभोगी वसेत्तत्र चतुर्युगम् ।
ततो म्लेच्छजातिश्च भूतजन्मनि भारते ।
ततो नानाविधाः पक्षिजातयः क्षमिजातयः ।
ततो नानाविधा वृक्षजातयश्च ततो नरः ।
भार्याहीनो वंशहीनः शूरवीरो व्याधिसंयुतः ।
ततो भवेत् स्वर्णकारः स सुवर्णवणिक् ततः ।
ततो जनपदेशो च ब्राह्मणो गणकस्ततः ।
विप्रो देवशोपजीवी वैद्यजीवी चिकित्सकः ।"
अपि च ।
"वाचालोऽहादिवापारी रसादिविक्रयी च यः ।
स याति नागवेश्च नागैर्मेहित एव च ।
वसेत् स लोममानान्दं तत्रैव नागदंशितः ।
ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च वणजस्तु ।
गोपश्च कर्मकारश्च रङ्गकारस्ततः शुचिः ।"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २८ अध्यायः ।*।
राजवैद्यस्य लक्षणं यथा,—
"परं पारं गतो यः स्यादष्टाङ्गे तु चिकित्सिते ।
अनाहार्यः स वैद्यः स्याद्धर्मात्मा च कुलोद्गतः ।
प्राणाचार्यः स विज्ञेयो वचनं तस्य भूभुजः ।
राजन् राज्ञा सदा कार्यं यथा कार्यं पृथग्जनैः ।"
इति मात्स्ये १९८ अध्यायः ।*।
सामान्यवैद्यलक्षणं यथा,—
"चिकित्सां कुरुते यस्तु स चिकित्सक उच्यते ।
स च यादृक् समीचीनस्तादृशोऽपि निगद्यते ।
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा स्वयं कृती ।
लघुहस्तः शुचिः शूरः स्वच्छोपस्करभेषजः ।
प्रत्युत्पन्नमतिर्धीमान् व्यवसायी प्रियंवदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च वैद्य ईदृक् प्रशस्यते ।"
दृष्टकर्मा दृष्टा परेण कृता चिकित्सा येन सः । स्वयंकृती स्वयंचिकित्साकुशलः । लघुहस्तः सिद्धिमद्धस्तः ।*। निषिद्धवैद्यो यथा,—
"कुचैलः कर्कशः स्तब्धो ग्रामीणः स्वयमागतः ।
एते वैद्या न पूज्यन्ते धन्वन्तरिसमा अपि ।"
कर्कशः अप्रियवादी । स्तब्धः साभिमानः । ग्रामीणः व्यवहाराचतुरः ।*।
अथ वैद्यस्य कर्म्म आह ।
"व्याधिस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
एतद्वैद्यस्य वैदग्धं न वैद्यः प्रसरायुषः ।"
अस्यायमर्थः । व्याधेः सम्यक् परिचयः । व्याधिशान्तिकरणं वैद्यस्य कर्म्म । न तु वैद्यः आयुषः प्रसरिता । अपरे त्वेवं व्याचक्षते । व्याधेस्तत्त्वपरिचयः । वेदनायाः शान्तिकरणञ्च । एतदेव वैद्यस्य वैदग्धं न किन्तु वैद्य आयुषः प्रसरितेत्यर्थः ।*।
अथ वैद्यानयनदूतस्य लक्षणम् ।
"यश्चिकित्सकमानेतुं याति दूतः स कथ्यते ।
स च यादृक् समुचितस्तादृगत्र निगद्यते ।
दूताः सुजातयोऽथङ्गाः प्रटवी निर्म्मलाम्बराः ।
सुखिनोऽश्वारूढाः शुभमुष्यफलैर्युताः ।
सजातयः सुचेष्टाश्च स्वयोर्वहिग्नि सङ्गताः ।
भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवः ।"
सजातयः रोगिसमानजातयः ।
"यस्यां प्राणमरुद्वाति सा नाड़ी जीवसंश्रिता ।"*।
अथ दूतयात्रायां शकुनविचारः ।
"वैद्याज्ञानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः क्षते ।
न शुभं सौम्यशकुनप्रदीप्तन्तु सुखावहम् ।"
प्रदीप्तमग्निः । दूतो रोगी च रिक्तहस्तो वैद्यं न पश्येत् । तथा च ।
"रिक्तहस्तो न पश्येत्तु राजानं भिषजं गुरुम् ।"
अथ आयुर्वेदस्य प्रादुर्भावः । तत्रादौ ब्रह्मप्रादुर्भावः ।
"विधाताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् ।
लक्षाणां संहितां चक्रे लक्षश्लोकमयीं पुनः ।
ततः प्रजापतिं दक्षं दक्षं सकलकर्म्मसु ।
विधिधौरेयः कौमारभृत्यायुर्वेदमुपादिशत् ।"*।